

"עטרת זקנים בני בנים"

פתיחה
הקשרים המיוחדים בין הסב לנכדיו
חובות הסב לנכדיו
מצוות נוספות של הסב בנכדיו
דברי סיום

פתיחה

מצינו רבות שאבות מברכים את בניהם, אך הברכה שנקבעה בישראל לדורות היא דווקא הברכה שברך **הסב** את נכדיו: "ויברכס ביום ההוא לאמר, בך יברך ישראל לאמר, ישימך אלוקים כאפרים וכמנשה"¹. וברכת הסב לנכד היא מתוך ראייתו כבנו, כדברי יעקב אבינו²: "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי"³. הפסוק "עטרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם"⁴ מלמדנו כי הנכדים הם העטרה והכתר והשבח של הזקנים⁵. ואכן מצינו שאברהם אבינו התעטר בנכדו יעקב וניצל בזכותו, כדרשת חז"ל⁶ "הצדיקים מתעטרים בבני בניהם... אברהם נתעטר בזכות יעקב: כשהשליך אותו נמרוד לתוך הכבשן ירד הקב"ה להצילו. אמרו מלאכי

- 1 בראשית מה, כ. ומתרגם 'יונתן': "...יברכון בית ישראל ית יוקא ביומא דמהולתא..." שיברכו ברכה זו ביום המילה.
- 2 שם פס' ה.
- 3 פנחס נכדו של אהרן נחשב **כבנו** ורבי שמחה בונים מפשיסחא, חנוכת התורה אות קמבג, ואולי מתוך כך זכה לברית כהונת עולם.
- 4 משלי יז, ו.
- 5 הסיבה לכך לדעת האדמו"ר ממודז'ץ היא, שדוקא כשרואים הסבים את בני בניהם עוסקים בתורה הם יודעים שהתורה לא תהא פוסקת מהם לעולם (אמרי שאול, הקדמה טז). ואולי ניתן לומר שהסיבה שהזקנים מתעטרים דוקא בנכדיהם היא שלהלכה "במה שיש לאדם בן עוד לא קיים מצוות פרו ורבו, וזהו שכתוב 'תחת אבותיך יהיו בניך' - אם תוליד בנים בקדושה וטהרה תקיים שתי מצוות בבת אחת, מצוות כיבוד אב שבזה נשלמה מצוות פריה ורביה של אבותיך, ומצוה פריה ורביה שלך" (קונטרס מכתם לדוד לרב דוד שפערבער גאב"ד ראשוב על ענייני נישואים, עמ' מג).
- 6 תנחומא תולדות אות ה. ובב"ר תולדות סג, ב: "רבי שמואל ב"ר יצחק אמר: אברהם לא ניצל מכבשן האש אלא בזכותו של יעקב... כדאי הוא אברהם להינצל בזכותו של יעקב."

השרת: רבש"ע, לזה אתה מציל, כמה רשעים עתידיים לעמוד ממנו! אמר להן הקב"ה: בשביל יעקב בן בנו שעתיד לעמוד ממנו אני מצילו. מניין? אמר ר' ברכיה שכך כתוב⁷ "לכן כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם".

הקשרים המיוחדים בין הסב לנכדיו

חז"ל⁸ מלמדים אותנו כי רחמיו של אדם מגיעים עד נכדו בלבד: "עד כאן רחמי האב על הבן"⁹. ובפירוש "יפה תואר" שם כתב: "כי לא יחוש רק על בנו ובן בנו, ומשם ואילך נראה רחוק ממנו ולא ירחם עליו כבן, ולכן לא חש אבימלך לבקש רק על בנו ובן בנו שהוא נכדו". ואכן מצינו שראוי לאדם לבקש רחמים ולהתפלל לא רק על בנו אלא אף על נכדו¹⁰: "ד' אלעזר הקפר אומר: לעולם יבקש אדם רחמים על מידה זו¹¹, שאם הוא לא בא - בא בנו, ואם בנו לא בא - בן בנו בא..."

בתהילים¹² נאמר: "הנה כי כן יבורך גבר ירא ה', יברכך ה' מציון וראה בטוב ירושלים כל ימי חיך, וראה בנים לבניך שלום על ישראל". ואמרו חז"ל¹³: "אמר רבי יהושע בן לוי: כיוון שבנים לבניך - שלום על ישראל. ורבי שמואל בר נחמני אמר: כיוון שבנים לבניך - שלום על דיני ישראל...". חז"ל הבינו שאין כאן שתי ברכות מנותקות "בנים לבניך" ו"שלום על ישראל", אלא שזכיית ראיית הבנים היא המשפיעה שלום על ישראל.

חז"ל מתארים את ברכת ה' על ישראל: "...שתאריכון ימים בעוה"ז, ותראו לכם בנים ובני בנים, ותזכו לחיי העוה"ב"¹⁴. ברכה לעוה"ז, ברכה לעולם הבא, וקשר הדורות המתבר בין העולם הזה לעולם הבא.

7 ישעיהו כט, כב.

8 בר"ר נד, ב.

9 סבי ז"ל אמר לי פעמים רבות שכל בעלי החיים קשורים ודואגים רק לדור הבא, רק לבניהם, והאדם בלבד קשור לנכדיו. בהגדה של פסח "משא גיא חיזיון" (עמ' ט) מוסבר שמוזג האדם משפיע על בנו ונכדו בלבד, בין לטובה בין ח"ו לרעה. כמו כן יודעים אנו כי "במעשה אבות סימן לבנים" (רמב"ן לבראשית), ואולי ניתן לומר שכמו שבראש השנה עושים אנו סימנים, ומעשה קטן עם הכוונה הראויה בראשית מביא את ברכתו בהמשך, כך כל מעשיהם של אבותינו הקדושים היו כדי להרבות זכויות לזרעם. וכך אולי ניתן להסביר את הגמ' ותענית כג, א) על חוני המעגל, שנטע ואמר: כמו ששתלו לי אבותי - אשתול גם לבני, וזכה לראות את נכדו נהנה מפירותיו, ואין הכוונה רק לעץ המסויים ההוא אלא לכל מעשי הסב.

10 שבת קנא, ב.

11 שלא יבוא לידי עניות (רש"י).

12 קכח, א.

13 כתובות נ, א.

14 מכילתא משפטים סוף יח.

הנכדים נחשבים להלכה כבנים¹⁵. בתוספתא¹⁶ נכתב "לא יבטל אדם מפריה ורביה אא"כ יש לו בנים, בני בנים הרי הן כבנים". בבת כהן האוכלת תרומה כתוב "וזרע אין לה"¹⁷, וכותבת הגמ'¹⁸ "זרע זרעה לא אצטריך קרא, דבני בנים הרי הן כבנים". ומתוך כך הורו האחרונים להלכה שלא יעלו לתורה בזה אחר זה סב ונכדו¹⁹. בפרקי דרבי אליעזר²⁰ לומדים זאת מהפסוק "הבנות בנותי", שגם בני בנות כבנים. בגמ'²¹ לומדים זאת מהפסוק "ואחר בא חצרון אל בית מכיר אבי גלעד... ותלד לו את שגוב, ושגוב הוליד את יאיר... כל אלה בני מכיר אבי גלעד"²², ומסביר המהרש"א שזה נלמד מכך שכתוב "כל אלה בני מכיר" אף שמסופר גם על נכדיו²³.

חובות הסב לנכדיו

"ת"ר: האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה" וכו'²⁴. מהן חובות הסב?

"למולו" - כתב רבי עקיבא איגר²⁵ שכיוון שחייב גמור על הסב ללמד נכדו תורה (כדלהלן), ממילא יש לו שייכות לברית המילה של נכדו יותר מלאדם אחר, שברית

15 הרה"ק מבעלזא זי"ע אמר שכל אחד צריך שלא תעבור עליו תפילה אחת בלא להתפלל על צאצאיו, גם לאחר נישואיהם; והרה"ק מהרי"ד מבעלזא זי"ע אמר שבתפילת שמו"ע הזמן המסוגל לזה הוא בעת אמירת "אתה הוא **לדור ודור** נודה לך ונספר תהילתך", שם יש להתפלל על הצאצאים גם לאחר נישואיהם (בצילא דמהמנותא צאנז, לך לך תשס"ו, טו).

16 יבמות ה, ב.

17 ויקרא כב, יג.

18 קידושין ד, א.

19 בספר שערי אפרים (שער א סעיף לא) כתב שאב עם בנו אין לקרות בזה אחר זה אם אין כ"כ צורך, ובשיירי כנסת הגדולה (או"ח סימן קמא אות ח) כתב שאפילו סב ובן בנו איכא משום עינא בישא. ובכף החיים (שם ס"ק כז) כתב שהיכא דליכא מנהג פשוט להתיר יש להחמיר, משום דרבו האוסרים, ועוד דסכנתא חמירא מאיסורא. וכ"ה באלהו זוטא (ס"ק ד). וגם במשנה ברורה (ס"ק יט) מביא דיש מחמירין באב עם בן בנו, ומתיר רק במקום הצורך. בספר מטה יהודה (הובא בשדי חמד פאת השדה מערכת ח כלל ה, ובפתח הדביר סי' קמא סע' ז) כתב, "נראים דברי השיירי כנה"ג הנזכר על צד האמת, מכיוון דקי"ל בעלמא בני בנים הרי הם כבנים, ואדרבה איכא טפי עין הרע בעליית הנכד עם זקנו לקריאת ס"ת. וזה פשוט".

20 פרק לא.

21 יבמות סב, א.

22 דבה"א ב, כג.

23 לכאורה, אפשר היה ללמוד כן אף מדברי אברהם אבינו "וגם אמנה אחותי בת אבי היא..." (בראשית כ, יב), אף שהיתה נכדת אבינו. וראה רש"י שם.

24 קידושין כט, א.

25 שו"ת סי' מב לגבי ברכת 'להכניסו' ע"י הסב כשהאב לא נמצא (מובא בפ"ת יו"ד סי' רסה סע' ס"ק ג).

המילה היא הגורמת לבוא לשערי התורה²⁶. על פי זה הורה האדר"ת זצ"ל לסב לברך ברכת "להכניסו" בברית המילה של נכדו²⁷.

"ולפדותו" - ה"צידה לדרך"²⁸ כותב שכשהאב לא נמצא יפדה הסב את נכדו. וז"ל: "ומכל שכן וק"ו שאם מת האב (ל"ע) קודם שהגיע הזמן לפדותו שיכול אבי אביו לפדותו, שהרי הוא עדיף טפי לפדותו מאדם אחר, דבני בנים הרי הן כבנים, והראיה מתלמוד תורה ככתוב "והודעת לבניך ולבני בניך"... שוב שמעתי שהעידו אנשים רשומים חסידים ואנשי מעשה... תושבים דק"ק פראג עיר ואם בישראל, שגם שם איקלע פדיון הבן... ופדאו אבי אביו בפשיטות, בלי פוצה פה ומצפצף. על כן ליבי אומר וגומר ההלכה למעשה... וכל שכן שאבי אביו יכול לפדותו בכהאי גוונא (אם עבר האב ולא פדאו או אם מת האב קודם שהגיע זמנו לפדותו, ל"ע) מטעם דבני בנים כבנים"²⁹.

וכותב רבי בנימין הכהן³⁰: "והנה דברי בעל "צידה לדרך" ברור מללו... ובדיל דלא לאפושי פלוגתא אפשר לומר דגם בעל ט"ז סובר דאבי אביו יכול לפדותו אם מת אביו, לא נחלק אלא אם הבי"ד יכולים לפדותו אם לאו... אלא ודאי דאבי אביו הוא לעולם כאביו". ובספר "פדיון נפש"³¹ הוסיף שאפשר שאף כופין את הסב לפדותו. וכן הורה למעשה הרב זעליג ראובן בענגיס בירושלים לסב לפדות את נכדו.

"וללמדו תורה" - חיוב לימוד תורה לנכד מתברר כששואלת הגמרא³² "עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה?" [ומסביר רש"י: "עד היכן ללמוד תורה בדורותיו..."] ובלחם משנה: "דכשאמרו בגמ' עד היכן ר"ל עד כמה דורות חייב". וענה רב יהודה בשם שמואל: "כגון זבולון בן דן שלימדו אבי אביו, מקרא ומשנה ותלמוד הלכות ואגדות". ופסק הרמב"ם³³: "כשם שאדם חייב ללמד את בנו - כך הוא חייב ללמד את בן בנו, שנאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך"³⁴. וכותב ה"כסף משנה": ואפשר

26 רע"א מתבסס כנראה על הרמב"ם שברכת "להכניסו" היא משום ד"מצוה על האב למול יתר על מצוה שמצווין ישראל", ובהתבסס על המדרש (שמו"ר ל, ט) "...אפילו חכם שבמלכותך וזקן בן מאה שנה אינו יכול ללמוד תורתו אם אינו מל".

27 קונטרס "אלה דברי הברית" לאדר"ת (עמ' 10).

28 לרבי יששכר איילנבורג פרשת בא.

29 הביאו הש"ך יו"ד סי' שה ס"ק יא. ועוד ראה ב"ליקוטי פנחס" על הל' פדיון הבן (סי' שה אות י) שעדיף שהסב יפדהו מאשר בית הדין.

30 שו"ת הרב"ד מהד' הרב ניסים תש"ל סימן נ.

31 סימן ד אות ד-ה, וכן בחכם צבי סימן קה. וראה בשו"ת מהר"ם שיק שלכאורה היה מקום לומר שעל הסב מוטל החיוב משום דבני בנים הרי הם כבנים.

32 קידושין ל, א.

33 הלכות ת"ת פ"א הל' ב, ע"פ שו"ע יו"ד סי' רמה סע' ג.

34 אף שלעיתים בביטוי "בן בנך" אין הכוונה לנכד ממש אלא לצאצא אף דורות רבים אחריו, כדברי המדרש (במדבר רבה יד, ט) "אמר הקב"ה: יוסף, אתה שמרת השבת עד שלא ניתנה התורה, חייך שאני משלם לבן בנך שיהא מקריב קורבנו בשבת... ממה שאמור ביום השביעי נשיא לבני אפרים".

דלדעת רבנו גם לבן בנו חייב להשכיר לו מלמד³⁵, וכדברי ה"לחם משנה": "דלבן בנו הוא חייב ללמדו בשכר"³⁶. וכן פסק בשו"ע הרב³⁷: "ואם אין יד האב משגת לשכור מלמד לבנו... ויד אבי אביו משגת - כופין את אבי אביו לשכור מלמד לבן בנו, וגם כל הוצאות ת"ת של בן בנו מצוה עליו כמו על האב ממש, מפני שכשם שמצות עשה מן התורה על האב ללמד את בנו תורה - כך ממש מצות עשה מן התורה ללמד את בן בנו, שנאמר והודעתם לבניך ובני בניך..."

וכתב הרב"ב לייבוביץ³⁸: "החיוב הוא על כל איש ואיש מישראל לראות שבנו ובן בנו יהיו לתלמידי חכמים וגאונים בתורה, שנאמר ושננתם לבניך שיהיו ד"ת מחודדים בפיד, שאם ישאלך דבר אל תגמגם אלא אמור לו מיד"³⁹.

בספר "קרן לדוד"⁴⁰ כתב ש"לא יצא ידי חובתו במה שמוריש התורה לבנו, אם בנו לא יעשה כמתכוונתו בבנו לגדל צאצאיו על מבוועי התורה ויר"ש. דמחוייב להשריש בבניו אמונת ה' ואהבת ה' ויר"ש כל כך, באופן שיהיה בטוח שגם בנו יודיד את בניו אחריו בדרכי התורה... לא יצא ידי חובתו אם לא ישתדל להשריש האמונה בבניו עד שידע שכמו שהוא מגדל בנו לתורה ויר"ש כן יעשה גם בנו בזרעו. ע"כ אמר "אלה תולדות יצחק בן אברהם", ע"י תולדות יצחק בן אברהם שהוא יעקב איש תם - ע"י זה 'אברהם הוליד את יצחק', שהשלים את חיובו בהדרכת בנו יצחק"⁴¹.

"ולהשיאו אשה" - מהירושלמי⁴² משמע שעיקר חיוב האב להשיא את בנו אישה הוא כדי שיזכה ללמוד תורה עם נכדיו. "תניא: האב חייב בבנו להשיאו אשה, דכתיב "והודעתם לבניך ולבני בניך", אימתי אתה זוכה לבניך ולבני בניך - בשעה שאתה משיא את בניך קטנים".

35 כלשון המב"ט "וחייב לשכור מלמד לבנו, ונראה שהוא הדין לבן בנו, דבני בנים הרי הם כבנים" (קריית ספר ריש הל' ת"ת), והמאירי: "אין עליו לשכור מלמדים אלא לבניו ובני בניו" (ב"ב כא, א), "שלבנו ובן בנו צריך להשתדל בלימודם אף בשכר" (קידושין ל, א). ובמהרש"ל: "משמע להדיא דלבן בנו חייב להשכיר, וכן עיקר, דהא מחוייב ללמוד עם בן בנו כמו עם בנו" ויס של שלמה קידושין פרק א אות נח).

36 מובא בפרישה ובש"ד (ו"ד סי' רמה ס"ק א).

37 הל' ת"ת פ"א הל' ח.

38 ברכת שמואל קידושין סי' כז.

39 וע"ע בדברות משה לרב משה פיינשטיין זצ"ל (קידושין סימן מד) עד כמה, והאם בשכר.

40 לרבי אליעזר דוד גרינוולד, לפרשת תולדות (עמ' סה, וכן בעמ' נ).

41 לאברהם הובטח "כי ביצחק יקרא לך זרע", ופירשו חז"ל (ומובא ברש"י) "ביצחק, ולא כל יצחק", היינו שרק יעקב יקרא זרעו של אברהם. וכיוון שיעקב קיבל דרך ה' שהנחיל אברהם לביתו, הרי רק הוא נקרא זרעו, ועל ידו אברהם יקרא אב ואמרי אברהם עה"ת, לר' אברהם אנגלרד, עמ' רג).

42 קידושין פ"א הל' ז. וראה במכילתא משפטים (ג, "אם אחרת יקח לו").

ברכת "הטוב והמטיב" בלידת נכד - השולחן ערוך⁴³ פוסק שכאשר "ילדה אשתו זכר - מברך "הטוב והמטיב", וגם היא צריכה לברך כן". ובספר חסידים כתב כי אף הסבא יברך הטוב והמטיב בעת הולדת נכדו. כך מביא הביאור הלכה: "עייין באליה רבה שהביא בשם ספר חסידים, דהוא הדין כשנולד לבנו ולבתו בן"⁴⁴.

ברוך שפטרני - במידה והאב לא נמצא בבר המצוה של בנו אזי הסבא מברך "ברוך שפטרני" על נכדו⁴⁵.

מצוות סיפור יציאת מצרים - מצוות סיפור יציאת מצרים מופנית בעיקר לנכד⁴⁶, כדברי הפסוק "ולמען תספר באזני בנך ובן בנך את אשר התעללתי במצרים ואת אתתי אשר שמתי בס, וידעתם כי אני ה'".⁴⁷ וכתב ה"בני יששכר": "חובה ומצוה עלינו לספר לבן הגדול קודם ואח"כ לבן הבן שהוא קטן"⁴⁸. גם בשו"ת "בצל החכמה"⁴⁹ כתב שהאב יכול לקיים מצוות "הגדת לבנך" ע"י הסב⁵⁰.

כתב ה"חתם סופר" שהאב חייב לספר לבנו, אך רק כשבנו יגדל ויספר הוא לבנו - יתקיים הנאמר "באזני בנך ובן בנך". ומדדיכנו הרב פנחס הלוי איש הורוביץ⁵¹: "וימה שאמר תספר באזני בנך ובן בנך, היינו שמחויב כל אחד להזהיר לבנו שהוא יספר לבנו⁵²... וכמו שכתוב בפרוש "הגדת לבנך לאמר" שהוא יאמר כך לבנו"; היינו שמחוייב האב לספר לבנו וגם לדאוג שבנו יספר לבנו, דהיינו לנכדו, על מנת שיתקיים "באזני בנך ובן בנך"⁵³.

"והודעתם לבניך ולבני בניך" - מעמד הר סיני והמשך מסירת תורה לישראל מתבטא בעיקר בקשר לנכד, ככתוב "והודעת לבנך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני

- 43 אר"ח סי' רכג סע' א.
 44 כמסקנה כתב "אמנם לפי מה שראיתי בתשובות הרשב"א (ח"ד סימן עז)... דפליג על זה, ...וטוב למעט בברכות אלו בדבר שלא נזכר בהדיא".
 45 כך מביא הרב דוד שלמה קוסבסקי שחור בספר "זכר אבות" לזכר ר' אלכסנדר זיסקינד שחור (עמ' 275).
 46 ועייין בספר "ויגד משה" לר' משה יהודה כץ על הל' פסח (סימן יט אות י, מובא בהגדה של פסח לגרש"ז אורבך עמ' 121).
 47 שמות י, ב.
 48 ניסן ה, ו, ובאגרא דכלה "בא".
 49 ח"ו סו"ס ז.
 50 מדין שליחות והגדת הרב לאו שליט"א, עמ' נה).
 51 "פנים יפות".
 52 הרי"ד מבעלזא זצ"ל הסביר ע"פ פסוק זה שצריך לספר ביצי"מ כל כך, עד שמכח זה גם הבן יספר לבנו אחריו (בצילא דמהמנותא, צאנז, במדבר תשס"ד).
 53 עפ"ז ניתן לתרץ מדוע אין מברכים בליל הסדר על מצות סיפור יצי"מ, ע"פ דברי הרשב"א (שו"ת ח"א סי' וס"ו רנד, ועייין בספר "ברכת איש" לרא"י שורץ עמ' 95) דעל מצוה שאינה תלויה כולה ביד העושה אין מברכים, דאפשר שחבירו לא יתרצה בה ונמצא מעשה בטל.

ה' אלוקיך בחורב" 54. ובספר ה"מקנה" 55 לומד מפסוק זה שיש מצוה רבתי בלימוד הסב עם נכדו. קשר הסב והנכד בעוסקים יחדיו בתורה מעורר בנו מחדש את מעמד הר סיני, כדרשת רבי יהושע בן לוי: "כל המלמד את בן בנו תורה - מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני, שנאמר והודעתם... 56". הוא רבי יהושע בן לוי שזכה לשמוע פרשת השבוע מנכדו בכל ערב שבת, ולימדנו ש"כל מי ששומע פרשה מבן בנו כאילו שמעה מהר סיני, דכתיב והודעתם... 57".

"לא ימושו... ומפי זרע זרעך" - מובטחים אנו בדבר ה' לישעיהו "ואני זאת בריתי אותם, אמר ה', רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך, אמר ה', מעתה ועד עולם" 58. ובתרגום: "מפומך ומפוס בני בנך...". רבי יוחנן למד מפסוק זה 59 ש"כל שהוא תלמיד חכם, ובנו תלמיד חכם, ובן בנו תלמיד חכם - שוב אין תורה פוסקת מזרעו לעולם" 60... אמר הקב"ה: אני ערב לך בדבר זה... מכאן ואילך תורה מחזרת על אכסניה שלה" 61. וכלשון בעל הטורים: "...הרי היא לו כנחלה שאין לו הפסק" 62. הבטחה זו אינה פוטרת מעמל, כמסופר בגמ' 63 ש"רב יוסף יתיב ארבעין תעניתא ואקריהו "לא ימושו מפיך", יתיב ארבעין תעניתא אחרני ואקריהו "לא ימושו מפיך ומפי זרעך", יתיב מאה [או מ'] תעניתא אחרני אתא ואקריהו "לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרעך". אמר: מכאן ואילך לא צריכנא, תורה מחזרת על אכסניה שלה". וזאת ע"פ הגמ' 64 ש"כל המלמד את בן בנו

54 דברים ד, ט-י.

55 קידושין ל, א.

56 קידושין שם, ועיי"ש במהרש"א.

57 ירושלמי קידושין פ"א הל' ז.

58 ישעיהו כט, כא.

59 "והטעם בזה דקיי"ל... דבתלתא זימני הוי חזקה... וא"כ אם הוא מלמד את בנו וגם בן בנו אז הוא רוצה בקיום התורה שתישאר נצחית, הרי הוא כאילו קיבלה מהר סיני אשר נאמר בו קול גדול ולא יסף ותרגומו ולא פסק... לכן אם עושה השתדלות שתתקיים התורה, וזה פירוש והודעתם לבניך ולבני בניך, יהיה בו סגולת יום אשר עמדת לפני ה', היינו מתן תורה הנצחי" ("אמרי אברהם" עה"ת לר' אברהם אנגלרד (עמ' רב). ועוד ראה ב"קרן לדוד" במדבר קטו).

60 שלושה דורות מבטאים את הקיום הנצחי, "כדי שיוקבע בנו זיכרון נס יציאת מצרים עד עולם, בקביעות כ"כ שכל המשכות שיומשכו מהם, שלזה רומזו בנך ובן בנך, זוכרים את הנס עד עולם" (אמרי אמת איגר ליל שבת בא). "...ולמען תספר באזני בנך ובן בנך" - הרי זה בשורת בני חיים וקיימים לעד ולעולמי עולמים. כידוע בכל מקום שלושה דורות הכוונה בקיום לעולמי עד" (אמרי אמת איגר ליל שבת בא תרל"ז). ובספר "תוספות חיים" כתב שזאת כוונת הגמ' (שבת פה, א) "ברוך רחמנא דיהב אוריין תליתאי לעם תליתאי" (מובא בחתנו תולדות אהרן משה מחוסטט, עמ' יא).

61 ב"מ פה, א.

62 דברים לב, ז-ח.

63 ב"מ שם.

64 קידושין ל, א.

תורה⁶⁵ מעלה עליו הכתוב כאילו למדו לו ולבנו ולבן בנו עד סוף הדורות". וכן מדגיש המהרש"א ש"האדם עצמו חייב ללמוד תורה ולתקן עצמו, והקב"ה ערב לו שישתלם לו". וכהסבר הרבי מקוצק שאין כתוב "תורה חוזרת" אלא "תורה מחזרת על אכסניה שלה", היינו שמסובבת ומחפשת דרך איך להיכנס שוב לצאצאי הדור הקודם, וכאשר היא מוצאת רק פתח פתוח שמקבלים אותה הרי היא נכנסת לשם⁶⁶.

בגמ'⁶⁷ מסופר על שלושה דורות של תלמידי חכמים: "רבי חמא בר ביסא אזיל תרי סרי שני בני במדרשא, כי אתא... עייל יתיב במדרשא, שלח לביתיה⁶⁸ אתא ר' אושעיא בריה יתיב קמיה, הוה קא משאיל ליה שמעתא, חזא דקא מתחדדי שמעתיה, חלש דעתיה, אמר "אי הואי הכא - הוה לי זרע כי האי"⁶⁹. על לביתיה, על בריה קם קמיה, הוא סבר למשאיליה שמעתא קא בעי. אמרה ליה דביתהו, מי איכא אבא דקאים מקמי בריה⁷⁰. קרי עליה⁷¹ רמי בר חמא "והחוט המשולש לא במהרה ינתק" - זה ר' אושעיא בנו של רבי חמא בר סימא⁷². ומסופר עליהם⁷³ שנשאלה שאלה בעניני חזקות: "צינור המקלח מים לחצר חברו, ובא בעל הגג לסותמו, האם בעל החצר רשאי לעכב בעדו? לאחר שרבי אושעיא ורבי חמא אביו השיבו תשובה, הלכו ובררו אף את דעת הסב רבי ביסא, ואז קרא עליהם רמי בר חמא את הפסוק "והחוט המשולש לא במהרה ינתק". ומקשה התוס' שמצינו חכמים נוספים שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם היו ת"ת ובכל זאת לא נאמר עליהם "והחוט המשולש", ומשיב "לפי ששלושתם ראו זה את זה". וכותב ה"ש"מח משה"⁷⁴ שאין הכוונה סתם ברואים זה

- 65 למרן ה"דברי חיים" מצאנו היה שיעור קבוע כל יום עם נכדיו, ולמד עמהם מסכת בבא מציעא במשך כ"ב שנה (בצילא דמהמנותא, שלח התשס"ה ח).
- 66 וכתב בספר שבט מיהודה: "בדקדוק הלשון אמר הקב"ה אני ערב בדבר, ולא אני מבטיחך וכד'. אך הוא לרמז שלא יחשוב האדם המיוחס שיזכה לתורה בלי עמל ויגיעה ובלי דרישה ומבוקש, רק מצד הבטחתו ית'. על זה אמר הש"ת אני רק ערב בדבר, וכידוע מדרך העולם שאיש נאמן הלווה או מחייב עצמו באיזה התחייבות לזולתו שלם ישלם מעצמו אף בלי שום תביעה ונגישה מהמלווה כלל. ולא כן הערב - אף היותר נאמן ובטוח שאין כמוהו לא ישלם מעצמו בלתי אם יתבע אותו המלווה וינגוש עליו בכל האפשרות, וישכים ויעריב עליו, אז ישלם במיטב. והנמשל מובן מאליה, וזהו אני ערב בדבר" (ברכת חתנים לחתונת סוכוטשוב איגר עמ' ט).
- 67 כתובות סב, ה.
- 68 ר' רמי בר חמא הלך ולמד תורה תריסר שנים. כשחזר לביתו לא רצה להפתיע את משפחתו, וע"כ התיישב בבית מדרש ושלח להודיע למשפחתו שהוא מגיע.
- 69 התיישב ר' אושעיא בנו, שלא הכירו, לפניו, ושאלו בלימוד. התפעל רבי חמא מכשרון התלמיד, והצטער שאם היה נשאר ללמוד עם בנו היה אף בנו מצליח כן.
- 70 הגיע רבי חמא לביתו, כשנכנס בנו, קם לפניו כי הכירו שהוא התלמיד המוכשר שפגשו, והתגלה לו שזהו בנו.
- 71 קרא עליו.
- 72 "לא ינתק מזרעו לעולם". תוס'.
- 73 ב"ב נט, א.
- 74 מובא בנכדו "ייטב לב" פרשת ראה (ראה בצילא דמהימנותא חוקת תשס"ו יח).

את זה אלא שלומדים הסב והבן והנכד ושומעים דברי תורה זה מזה - אז קיימת ההבטחה ששוב לא פוסקת מזרעו. ואולי ניתן ליישב קושיית התוס'75 ע"פ הדעות שנאמרו בסוגיא, שרבי אושעיא76 אמר שלבעל החצר זכות לעכב, ורבי חמא77 אמר שאינו מעכב, ורבי ביסא78 אמר שמעכב. קשר התורה בין הדורות ניכר כשהנכד מכוון לדעת סבו ולמעלה בקודש, אף שלא שמע שזו דעתם79, ועליו נאמר "והחוט המשולש" - זה רבי אושעיא, ומפרש רש"י "שאמר כזקנו".

נוסח ברכת התורה "וצאצאי צאצאינו" - הטור80 מלמדנו שב"ברכת התורה מאוד צריך לזהר... וזו נוסחה... הערב נא ה' אלוקינו את דברי תורתך בפינו ובפיות עמך בית ישראל, ונהיה אנחנו וצאצאינו וצאצאי עמך בית ישראל כולנו יודעי שמך ולומדי תורתך". וכותב הב"ח: "...ונראה שניתקן ע"פ דברי רבותינו ז"ל "דכל הרואה בנו ובן בנו עוסק בתורה מובטח לו שאין התורה פוסקת מזרעו81, שנאמר לא ימוש מפך ומפי זרעך וכו'... ולפי זה צריך שיאמר וצאצאינו וצאצאי צאצאינו... וכך שמעתי שנוהגים... ונכון הוא".

ה"מגן אברהם" מסכים עם הב"ח שזהו יסוד הברכה, אך מקיים אף את נוסח הטור "וצאצאינו", כיוון דצאצאינו היינו יוצאי חלצינו, וכפי שמתורגם הפסוק באיוב כא "וצאצאינו" - "בניא ובני בניא"82. א"כ מלמדנו הב"ח שבברכת "והערב נא" - שאנו מברכים בכל בוקר - מתפללים אנו על לימוד תורה עד לנכד דווקא.

75 שהיו עוד, שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם ת"ה, ובכ"ז לא נקרא עליהם "והחוט המשולש".

76 הנכד.

77 האב.

78 הסב.

79 כפי שהיה אצל רבי אושעיא.

80 או"ח סי' מז.

81 אברהם יצחק ויעקב הם כמובן היסוד לת"ח שבנו ת"ח ובן בנו ת"ה, כך שהתורה לא פוסקת מישראל זרעם (שמחתי לראות מעין זה בעקבי אבירים סדיגורא רע"ט; שפתי צדיק, ויגש ט). ואכן שומעים אנו ששלושת האבות למדו יחד משך ט"ו שנים (החיד"א, מובא בצילא דמהמנותא וישלח תשס"ו יא). "שבט אפרים קודם למנשה בענינים רוחניים מה שלמעלה מהליכות עולם הטבע" (העמק דבר בראשית מח, יד), שבט "אפרים היה גדול בתורה ודבק לאלוקיו" (שם מח, כ), שבט "אפרים - עוסק בתורה" (הרחב דבר שם). אולי ניתן לומר שדוקא שבט אפרים זכה שהתורה לא פוסקת מזרעו, כי אפרים הוא הנכד היחיד שכתוב עליו שגם הוא וגם אביו למדו תורה אצל הסבא, וכך יעקב ראה את בנו ובן בנו עוסקים **איתו** בתורה; יוסף למד אצל יעקב אביו ורש"י, בראשית מה, כז. וראה בצילא דמהמנותא נשא תשסו ח), ואפרים למד אצל יעקב סבו (רש"י בראשית מח, א). וזהו הקשר המיוחד בין יעקב לאפרים כ"בן בכך" (מובא ב"קרן לדוד" עה"ת מקץ קיג, ב).

82 וראה עקבי אבירים (סאדיגורא תלט, ב).

הקשר בין הסב לנכדיו מיוחד במינו. שמחת הסב עם נכדיו מעוררת את שמחת הקב"ה עם בניו ובניו בניו, כדברי האדמו"ר מצאנז שליט"א "אני אומר לעצמי, כשאני משתעשע עם הנכדים הקטנים, דהרי כתוב 'כי נער ישראל ואוהבהו', וכשם שאב משתעשע עם בנו יקירו - כך הקב"ה יאהב את בני ישראל, 'הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים'. לנכדים יש חשיבות מיוחדת... ומביא גואל לבני בניהם...". וכן כשראה סב ההולך לנכדיו אמר "שיתעורר בשמים הזכות, שאם הבנים אינם יכולים להגיע אל האב - אז 'השיב לב אבות על בנים'⁸³.

"שאל אביך ויגדך" - היינו את האב צריך לשאול אז "ויגדך", אך "זקינד ויאמרו לך" - שגם בלא שאלה והתעוררות מצד הנכדים משפיע הסב על הנכדים⁸⁴.

בזמירות לשבת⁸⁵ מבקשים "ויזכו לראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות", ובשעת סיום מסכת מבקשים אנו "זכות כל התנאים והאמוראים ותלמידי החכמים יעמוד לנו ולזרענו שלא תמוש מפי ומפי זרעי וזרע זרעי עד עולם". כן תהיה לנו, אמון.

83 בצילא דמהמנותא צאנז, תולדות תשס"ה, יב.

84 שם, בחוקתי התשס"ה עמ' יב.

85 בזמר "ברוך ה' יום יום".

יש להקשות, מדוע חז"ל תקנו את מצוות זכירת יציאת מצרים בתוך מצוות קריאת שמע, הרי אלו הן שתי מצוות שונות?
והתירוץ הוא שקריאת שמע היא קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות, וזה נפעל ביציאת מצרים; ואף על גב שעיקר זכירת יציאת מצרים הוא בניסים שארעו בה, ולא בתוצאה שלהם בכל ימות השנה, אך מכל מקום בכל יום צריך לזכור שה' הביא את עם ישראל למצב של עבדי ה', כדי להדגיש שמהלכם של הדברים ועיקרם בכל יום הוא התכלית - להיות עבדי ה'. נמצא לדברינו שקריאת שמע משמשת כ'חובת הלבבות', לסיפור יציאת מצרים העומד בתורת 'הלכות דעות'.

ויתכן שזו הסיבה לכך שהתלמידים תבעו מרבותיהם לקרוא את שמע: הם לא רצו להפסיקו אותם מסיפור יציאת מצרים - אלא אדרבה הם ביקשו שרבותיהם יסמיכו את קריאת שמע לסיפור יציאת מצרים, כי בפסח קשורים הדברים יותר מבכל יום אחר, וקיימת אפשרות לקיים את צורת התקנה של קריאת שמע שתקנו חז"ל באופן המעולה ביותר.

(מתוך 'דולה ומשקה', קובץ שיחות בהלכות דעות וחובות הלבבות מאת הרב יעקב הורוביץ שליט"א ראש ישיבת אופקים, הוצאת פלדהיים תשס"ב, עמ' 162, בשינויים קלים)